

TİCARET BORSALARI VE BURSA TİCARET BORSASI*

Filiz DÖŞER**

Erkan REHBER***

ÖZET

Ticaret Borsaları, malların, özellikle tarımsal ürün ve hammaddelerin alınıp satıldığı pazarlama merkezleri olup, yasa ve yönetmeliklerle düzenlenmiş kamu organizasyonlarıdır. Ticaret Borsaları Türkiye'de ve dünyada oldukça uzun bir geçmişe sahiptir. 1986 yılı istatistiklerine göre Türkiye'de, toplam muamele hacimleri 2,1 trilyon TL. olan 60 Ticaret Borsası bulunmaktadır. Bursa Ticaret Borsası 52 milyar TL.'lık muamele hacmiyle ilk 10 borsa içinde yer almakta ve kotasyonuna, 61 maddeyi içeren 11 madde grubu girmektedir. Bunların çoğuyla ilgili pazarlama hizmetleri iyi gelişmemişken, yaş koza oldukça iyi organize edilmiş bir merkezde pazarlanmaktadır. Türkiye yaş koza üretiminin 1/3'ü bu merkezde muamele görmektedir. Bursa Ticaret Borsası, bazı problemleri bulunmasına rağmen, tarımsal ürünlerin pazarlanmasında oldukça önemli bir role sahiptir.

SUMMARY

Commodity Exchanges in Turkey and Commodity Exchange of Bursa

Commodity Exchanges, which are public organizations established by law and legislation, are the centers where commodities, especially agricultural products and raw materials are bought and sold. Commodity Exchanges have a long history both in the world and Turkey. According to the 1986 statistics, there are 60 Commodity Exchanges with the turnovers amounting to 2100 billion TL. Commodity Exchange of Bursa is among the top ten with its turnover of 52 billion TL. 11 commodity groups containing 61 items were listed in its quotation. While marketing services concerning with the majority of these commodities haven't improved enough fresh cocoon is marketed in a rather well organized center. One-third of the fresh cocoon produced in Turkey is dealt in this center. Commodity Exchange of Bursa plays a very important role in the marketing of agricultural products although it has some problems.

* Bu eser Prof. Dr. Atilla ERİŞ, Doç. Dr. İ. Hakkı İNAN ve Doç. Dr. Erkan REHBER'den oluşan jüri tarafından master (yüksek lisans) tezi olarak kabul edilmiştir.

** Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Araştırma Görevlisi.

*** Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Öğretim Üyesi.

GİRİŞ

Pazar ve pazarlama hizmetleri günümüz mübadele ekonomilerinin vazgeçilmez unsurlarıdır. Üretim ve tüketimde etkinliğin sağlanması bir ölçüde pazar ve pazarlama hizmetlerinin etkinliğine bağlıdır.

Her ülkede, ekonomik yapı ve gelişmişlik düzeyi yanında, ürünlerin de özelliğine bağlı olarak farklı pazarlama şekil ve organizasyonlarının ortaya çıktığı gözlenmektedir. Türkiye'de diğer pazarlama örgüt ve organizasyonları yanında "Ticaret Borsaları" da, özellikle tarımsal ürün, hammadde ve mamullerinin işlem gördüğü, organize edilmiş merkez ve kuruluşlar olarak yer almaktadır.

Bu araştırmada, Türkiye'de ticaret borsalarının yapı ve işleyişleri ortaya konularak, tarımsal ürün pazarlaması açısından bu organizasyonların işlevleri Bursa örneği ele alınarak incelenmeye çalışılmıştır.

MATERYAL VE METOD

Bu araştırmanın materyalini, konuyla ilgili yasa, tüzük ve yönetmelikler, çeşitli literatürler, yayımlanmış ve yayımlanmamış istatistik veriler yanında, Bursa Ticaret Borsası ile ilgili olarak üretici, tüccar ve ilgili kuruluş yetkilileri ile yapılan karşılıklı görüşmeler oluşturmuştur.

Araştırmada, Ticaret Borsaları'nın Türkiye'deki yapı ve işleyişleri genel bir çerçeve içinde, Bursa Ticaret Borsası'nın yapı ve fonksiyonları ise genel bir değerlendirme yanında, özel bir ürün olan "koza" ele alınarak incelenmiştir. Bu ürünün seçiminde, ürünün bölge için tipik olması yanında, Bursa Ticaret Borsası'nın yapılaşmasında öngörülen fonksiyonların hemen tümünün yerine getirildiği tek örnek olması rol oynamıştır.

TİCARET BORSALARININ TANIMI VE TARİHİ GELİŞİMİ

Borsa sözcüğünün kökü Yunancadır ve "deri" anlamına gelmektedir (Gürsoy, 1977). Borsa sözcüğünün kaynağı konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre, ortaçağda Brugg kentinde tüccarların belirli aralıklarla toplandıkları bina sahibinin ismi "Van der Beurse", bu sözcüğün kaynağını oluşturmaktadır (Kotar, 1971).

Borsalar, geniş çapta alış-veriş işlemlerinin yapıldığı, yasal olarak belirlenen pazar yerleridir (Güneş, 1985). Borsayı daha geniş olarak, alıcı ve satıcıların, sayma, ölçme ve tartma ile değerlendirilebilen malları, ya da hisse senedi, tahvil gibi değerli kağıtları alıp-satmak üzere düzenli aralıklarla toplandıkları merkezler olarak tanımlayabiliriz (Rehber, 1986). Başka bir tanımla borsalar, sayı, ölçü ve tartılarına göre belirlenebilen malların devletin gözetiminde alım-satımlarının yapıldığı, kurum olarak sürekliliği bulunan pazar yerleridir (Küey, 1987).

Genel olarak borsalar, emtia ve ticaret borsaları ve menkul kıymetler ve kambyo borsaları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Konumuz olan ticaret borsaları da, kuruluş ve işleyişleri yasayla düzenlenen belirli bir mal veya çeşitli malların alım-satımlarının yapıldığı tüzel kişiliği olan pazar yerleridir. Bu tanımlardan da anlaşılacağı gibi borsaların iki temel özelliği bulunmaktadır. Herşeyden önce borsa yerleri ve borsada işlem görecekt malların neler ol-

duğu önceden belirlenmekte, diğer yandan borsaların kuruluş ve işleyişleri yasayla düzenlenmektedir.

Borsa, benzeri kuruluşların tarihi oldukça gerilere gitmektedir. Ancak günümüzdeki gelişmiş borsaların, Ortaçağ Avrupasında ortaya çıkan Loncalara (esnaf birlikleri) dayandığı konusundaki görüşler hakimdir (Köhnen, 1965). Borsa adı, borsa benzeri örgütlerin ortaya çıkmasından çok sonra kullanılmıştır. XV. yüzyılda Brügg kentinde Van-der Beurse ailesinin evi önünde toplanan tüccarlar borsa işlemleri yapıyorlardı. Bu ev önündeki meydanda yapılan faaliyetler 1460 yılında Anvers'de örgütlendirildi ve böylece Batı Avrupa'nın en eski borsası kurulmuş oldu.

Bu tarihten itibaren dünya üzerinde birçok ülkede borsalar kurulmuştur. Bunlardan bir bölümü uluslararası ticarete büyük önem kazanan, belirli ürünlerde ihtisaslaşmış ticaret borsalarıdır. Londra ve New York'taki şeker ve Liverpool'daki pamuk borsası bunlara örnek olarak gösterilebilir (Anonymous, 1986 a).

Türkiye'de ise borsaların geçmişinin Ahi örgütlerine dayandığı belirtilebilir. Ancak ülkemizde gerçek anlamda ilk borsa 1873 yılında bir nizamname ile kurulan "Dersaadet Tahvilat Borsası" dır. İlk ticaret borsasının kuruluşu ise 1886 tarihinde yayınlanan "Umum Borsalar Hakkında Nizamname" gereğince 1892'de İzmir'de kurulmuştur. Bunu 1912'de Konya'da ve 1913'de Adana'da kurulan Ticaret ve Sanayi Borsaları izlemiştir (Özbaysal, 1973).

Cumhuriyet dönemi ile hızlı bir gelişme gösteren ticaret borsalarının sayısı günümüzde 60'ı bulmuştur. Türkiye'de ticaret borsaları 1950 tarih ve 5590 sayılı Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret Odaları, Ticaret Borsaları ve Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yasası ve buna bağlı yönetmeliklerle kurulup, faaliyetlerini yürütmektedirler. Bu yasanın bazı maddeleri 1954 tarih ve 6233 sayılı, 1981 tarih ve 2567 sayılı ve 1986 tarih ve 3277 sayılı yasalarla değişikliğe uğramıştır.

TİCARET BORSALARININ İDARİ YAPISI VE İŞLEYİŞİ

Ticaret borsaları, kanun ve yönetmeliklere bağlı olarak kurulan ve faaliyette bulunan organizasyonlar olduğuna göre, bunların yapı ve fonksiyonlarının mevcut yasa ve yönetmelikler çerçevesinde incelenmesi gerekmektedir. Yasaya göre ticaret borsaları; yasada yazılı esaslar içinde, borsaya dahil malların alımı ve satımı, fiyatlarının belirlenmesi ve ilanı işleri ile uğraşmak üzere kurulan tüzel kişiliğe sahip kamu kuruluşlarıdır (5590 Sayılı Yasa, Madde 32).

Ticaret borsalarının kurulmaları ve faaliyetlerinin durdurulması yetkisi Ticaret Bakanlığı'na ait bulunmaktadır. Bir il veya ilçede ticaret borsası kurulduktan sonra borsaya dahil edilen malların ticareti ile uğraşan kişilerin borsaya üye olmaları zorunlu bulunmaktadır. Ticaret borsalarının idari organları meslek komiteleri, borsa meclisi ve borsa yönetim kuruludur. Borsa üyelerince oluşturulan bu organlar dışında, borsa genel sekreteri ve diğer idari memur ve görevliler bulunmaktadır. Ayrıca borsalarda bir de Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'na atanan bir borsa komiseri bulunur.

5590 Sayılı Yasanın 1986 tarih ve 3277 Sayılı Yasa ile değişik 61. maddesi gereğince Türkiye'de Ticaret Borsaları, merkezi Ankara'da bulunan ve kısa adı Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği olan üst kuruluşla bağlanmak durumundadırlar.

Ticaret borsalarının yasada öngörülen görevlerini aşağıdaki gibi özetleyebiliriz (5590 S. Y. Md. 34).

- a) Borsaya dahil maddelerin, borsada alım satımını düzenlemek ve tescil etmek,
- b) Borsada alım satımı yapılan maddelerin hergünkü fiyatlarını belirlemek ve duyurmak,
- c) Alıcı ve satıcının teslim, tesellüm ve ödeme bakımından uymak zorunda oldukları kuralları koymak,
- d) Borsaya dahil malların asgari tip özelliklerini belirlemek ve bunun için gerekli laboratuvar ve teknik bürolar kurmak,
- e) Alıcı ve satıcılar arasında oluşacak anlaşmazlıkları çözümlenmek üzere uygulanacak hükümleri belirlemek,
- f) Yurt içi ve yurt dışı borsa ve piyasaları izleyerek fiyat haberleşmesi yapmak,
- g) Diğer yasalarla ve Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nca verilecek görevleri yapmak,
- h) Borsaya ait örf ve adetleri belirlemek ve duyurmak.

Bir il veya ilçede borsa kurulduktan sonra, borsaya dahil olan malların en az miktarları belirlenerek, bu miktarlar üzerindeki alım ve satımların borsada yapılması ve tescilli zorunlu olmaktadır. Ancak borsalar bu malların alım ve satımları için gerekli yerleri sağlamak ve bunları gerekli şekilde donatmakla yükümlüdürler. Borsaların çalışma alanı il borsalarında il, ilçe borsalarında ilçe sınırlarıdır. Bu sınırlar içinde, borsaca belirlenen yerlerde yapılan muameleler "borsa içi muamele", borsa yerinin dışında yapılanlar ise "borsa dışı muamele" olarak adlandırılmaktadır.

Borsanın gelirlerini, kayıt ücreti ve yıllık ödentiler, alım-satımlardan alınan tescil ücretleri ve yapılan hizmetler karşılığı alınan ücretler oluşturmaktadır.

Borsalarda alım ve satım işlemleri, belirli gün ve saatlerde ve belirli bir düzen içinde yapılır. Ticaret borsasında yalnız üyelerin kendileri, borsa komisyoncusu, ajan ve simsarları ile, kayıtlı olmayan üretici ve yapımcular alım-satım yapabilirler.

Bir malın borsaya dahil edilebilmesi için, tip ve numune üzerinden satışının mümkün olması, bölge ticaretinde önemli olması gibi, birtakım özelliklere sahip olması gerekir. Diğer yandan çabuk bozulabilen, depolama olanakları sınırlı olan mallar ve genel bir eğilim olarak da toptancı hal kapsamına giren yaş meyve sebze, borsa emtiası olarak kabul edilmemektedir.

BURSA TİCARET BORSASI

Bursa Zahire Borsası olarak kurulmuş bulunan borsa, Türkiye'de bulunan ticaret borsalarının dördüncüsüdür (Anonymous, 1965). Bursa Ticaret Borsası, 1924 yılında kurulan Bursa Zahire Borsası ile, 1926 yılında kurulan Bursa Koza Borsası'nın, 1928 yılında Ticaret Bakanlığı'nca "Bursa Ticaret ve Zahire Borsası" adı altında birleştirilmesi ile kurulmuştur. Ticaret Borsası adını ise 1944 yılında almıştır.

Bursa Ticaret Borsasında 9 meslek komitesi bulunmaktadır. Hububat ve bakliyat komitesi 5, diğer komiteler ise 7 üyeden oluşmaktadır. Bunun yanında 18

üyeli Borsa Meclisi ve 5 kişilik yönetim kurulu vardır. Ayrıca borsada genel sekretere bağlı olarak 14 memur ve 6 hizmetli çalışmaktadır (Anonymous, 1984).

Bursa Ticaret Borsası'nın muamele hacmi 1986 yılı itibariyle 52 milyar'ı aşmıştır. Bu ticaret hacmi ile Türkiye genelinde en büyük 10 borsa içinde yer almaktadır (Anonymous, 1987).

Borsanın sadece, koza ve ipek, zahire ve küçük de olsa bir de canlı hayvan ve et için özel alım-satım merkezi varken, diğer madde grupları borsa dışında muamele görmektedir. Borsada işlem gören madde grupları toplam muamele hacmi içindeki paylarına göre incelendiğinde % 45.24 ile ilk sırayı tekstil hammaddeleri alırken, bunu % 41 ile çeşitli gıda maddeleri grubu izlemekte, geri kalan % 13.76'lık oran ise diğer 8 madde grubu mallara ait bulunmaktadır (Anonymous, 1986 b).

Özel olarak inceleyeceğimiz ürün olan kozanın ise tekstil hammaddeleri grubu ticaret hacmi içindeki oranı ise % 8.87 kadardır. Ancak bu ürünle ilgili borsa faaliyetleri diğerlerine göre daha etkin iken, aynı zamanda koza, Bursa Ticaret Borsası'nı karakterize eden tipik bir ürün halindedir. 1987 yılı itibariyle borsada işlem gören yaş koza miktarı 552.347 kg olup, bunlar için toplam 2.814.478.160 TL. ödeme yapılmıştır. Bu miktar ürün, 1987 Türkiye üretiminin % 32'sini oluşturmaktadır. Bu oran da Bursa Ticaret Borsası'nın yaş koza piyasasındaki ağırlığını göstermektedir.

Koza alım-satımı, kampanya başında ve sonunda açık artırma yolu ile yapılırken, kampanya içinde gelen ürün miktarı arttığında karşılıklı pazarlık yolu ile satılmaktadır. Borsada pazarlık yolu ile oluşan en düşük, en yüksek ve ortalama fiyatlar bir gün sonrası için ilan edilmektedir. Böylece üretici, satıcı ve alıcılar fiyat konusunda bilgi sahibi olmaktadır. Tartım ve tescil işlemleri borsa elemanlarınca yapıldığından düzenli ve güvenilir bir alım-satım işleminin gerçekleştiği belirtilebilir. Bunun yanında hem borsa içinde, hem de borsa dışında koza üreticilerinin kooperatif kuruluşu olan Kozabirlik'in de alıcı olarak yer alması fiyatların oluşumunda üretici lehine bir denge unsuru teşkil etmektedir.

Yaş koza kampanyasının yer aldığı Haziran ve Temmuz aylarında borsa personeli yeterli olmadığından, geçici elemanlar çalıştırılmaktadır. Ancak mal arzının yoğun olduğu günlerde, tüm hizmetlerin yeterince yerine getirilebildiğini belirtmek oldukça zordur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye'de ticaret borsalarının bugün için 60'a ulaşan sayıları ve 2 milyar TL.'yi aşan ticaret hacimleri ile özellikle tarımsal ürün, hammadde ve mamüllerinin pazarlanmasında önemli bir yere sahip oldukları bir gerçektir. Borsaların kuruluş ve işleyişleri yasa ve yönetmeliklerle düzenlenmektedir. Ancak, Bursa örneğinde de görüldüğü gibi, borsalar yasa ve yönetmeliklerle kendilerine düşen görevleri tam olarak yerine getirmede birtakım güçlük ve problemlerle karşı karşıya bulunmaktadır.

Borsalar kotasyonlarına giren tüm madde grupları için pazar yeri ve bununla ilgili tüm hizmetleri sağlamada yeterince başarılı olamamaktadırlar. Bu fonksiyonun tam olarak yerine getirilebilmesi için borsaların gelirlerini artırıcı önlemler alınması, kredi kolaylıkları sağlanması, borsalar konusunda yeterli bilgi ve eğitime sahip kişilerin görevlendirilmesi gibi çözüm önerileri ortaya konulabilir.

Borsalar, fiyatların açık olarak belirlenmesini ve bu konuda alıcı ve satıcıların zamanında bilgilendirilmesini sağlayan organizasyonlardır. Bursa Ticaret Borsası'nda, koza ürününde olduğu gibi, gerekli yapılaşma sağlandığında borsalar bu fonksiyonlarını yerine getirebilmektedirler. Ancak bu durumun, her zaman üreticilerin yararına çalıştığını ifade etmek olanaklı değildir. Bu durum ancak, koza gibi destekleme alımlarına konu olan ürünlerde, diğer bir ifade ile borsada bir üretici kuruluşunun yer alması ile bir dereceye kadar sağlanabilmektedir.

Borsaların en önemli fonksiyonlarından birisi de ürün, hammadde ve mamül standartlarının geliştirilmesidir. Bu fonksiyonun tam olarak yerine getirilebilmesi için de borsaların araştırma kuruluşları ve üniversitelerle yakın işbirliğine girmelerinde yarar bulunmaktadır.

Tarımsal ürünlerin pazarlama problemlerinin üretici yararına çözülebilmesi için, üreticinin kurup sahip olduğu, yönettiği üretici organizasyonlarına gereksinme bulunmaktadır. Ancak problemlere çözüm ararken, mevcut yapılanma içinde çözüm aramak gerekmektedir. Ülkemizin sahip olduğu tarımsal ürün pazarlama yapısında Ticaret Borsalarının, üreticilerin pazarlama problemlerinin çözümüne bir ölçüde katkıda bulunabilecekleri bir gerçektir. Bu da, borsaların yasa ve yönetmeliklerde öngörülen fonksiyonlarını etkin bir şekilde yerine getirmeleri yanında, üreticilerin, borsaların yapı ve fonksiyonlarını iyi bilmelerine bağlıdır.

KONU İLE İLGİLİ YASA, TÜZÜK VE YÖNETMELİKLER

— 5590 Sayılı, Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret Odaları, Sanayi Odaları, Ticaret Borsaları ve Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yasası (15 Mart 1950 tarih ve 7457 sayılı R.G.).

— 5590 Sayılı Yasa'nın bazı maddelerini değiştiren 24.12.1981 Tarihli 2567 Sayılı ve 25.4.1986 Tarihli 3277 Sayılı Yasa'lar.

— 3/13070 Sayılı, Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret Odaları, Sanayi Odaları, Ticaret Borsaları ve Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Tüzüğü (21.6.1951 Tarih ve 7840 Sayılı R.G.).

— Ticaret Borsaları Kayıt Ücreti ve Yıllık Aidat Tespit Usulleri Yönetmeliği (9.4.1982 Tarih ve 17659 Sayılı, 5.7.1982 Tarih ve 17745 Sayılı Resmi Gazeteler).

— Ticaret Borsası Üyelerine Verilecek Disiplin Cezaları Hakkında Yönetmelik (30.6.1982 Tarih ve 17740 Sayılı R.G.).

— Ticaret Borsaları Üyelerine Verilecek Para Cezaları İle İlgili Yönetmelik (5.7.1982 Tarih ve 17745 Sayılı R.G.).

— Ticaret Borsalarına Dahil Maddeler ve Bu Maddelerin Alım ve Satımlarının Tescili Hakkında Yönetmelik (15.7.1982 Tarih ve 17755 Sayılı, 2.3.1983 Tarih ve 17975 Sayılı Resmi Gazeteler).

— Türkiye Ticaret Borsaları Muamele Yönetmeliği (7.6.1983 Tarih ve 18070 Sayılı R.G.).

KAYNAKLAR

ANONYMOUS, 1965. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ticaret Borsalarımız, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Matbaası, Ankara.

- ANONYMOUS, 1984. Bursa Ticaret Borsası, 60. Yıl (1924-1984), Özsan Matbaacılık, Bursa.
- ANONYMOUS, 1986 a. Meydan Larousse Büyük Ansiklopedik Sözlük, Cilt: 2, Meydan Yayınevi, Çağaloğlu, İstanbul.
- ANONYMOUS, 1986 b. Bursa Ticaret Borsası, 1986 Yılı Borsa Bülteni, Bursa.
- ANONYMOUS, 1987. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, İktisadi Rapor, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yay. No: Genel 20, APK-4, Ankara.
- GÜNEŞ, T., 1985. Tarımsal Pazarlama ve Standardizasyon, A.Ü. Zir. Fak. Tezsiz No: 123, Ankara.
- GÜRİSOY, B., 1977. Borsalar, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Matbaası, Ankara.
- KOTAR, E., 1971. Menkul Kıymet Borsalarında Borsa Emirleri ve Muhasebesi, Eskişehir İ.T.İ.A. Yay. No: 87/47, Sevinç Matbaası, Ankara.
- KÖHNEN, G., 1965. Dünya Ekonomi Tarihi, Varlık Yayınları, Sayı: 1122, Faydalı Kitaplar: 45, Ekin Basımevi, İstanbul.
- KÜEY, A., 1987. Borsa Ansiklopedisi, İzmir Ticaret Borsası Yay. No: 32, İzmir.
- ÖZBAYSAL, N., 1973. "Borsalarla İlgili Mevzuatımızdaki Gelişmeler", 5590 S. Yasanın Tadili ve Ticaret Borsaları Semineri 24-26 Temmuz 1972, İstanbul Ticaret Borsası Yay. No: 101, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Matbaası, Ankara, s. 47-75.
- REHBER, E., 1986. "Ticaret Borsaları", T.C. Ziraat Bankası Dergisi, Sayı: 37, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara, s. 15-18.